

RİZE’DE ZİRAAT, BALIKÇILIK VE HAYVANCILIK (1923-1950)*

*Songül ALŞAN***

ÖZ

1923-1950 yılları arası Türkiye Cumhuriyeti’nde yapılan çalışmalar; iç ve dış barışa katkı sağlamanın yanında toplumsal dönüşümün ve ekonomik kalkınma planlarının ana merkeze oturtulduğu “Yeniden Yapılanma” dönemi olarak ifade edilebilir. İmkanların oldukça kısıtlı olduğu bu süreçte bir yandan sosyal ve ekonomik gerçekliğin tespiti yapılırken öte yandan Anadolu’nun en ücra köşelerine varıncaya kadar bir toplumsal dönüşüm hedeflenmiştir. Bu bağlamda iç göçleri önleyerek yerleşik nüfus üretim seferberliğine katılması için bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla, coğrafi şartların etkisi, ekonomik katkı sağlayacak alanların tespiti, imarı ve geliştirilmesi adımları atılmıştır.

1923-1950 faaliyetlerinde, Rize’nin potansiyeli, katma değer oluşturabilecek varlıkları bu mülki adımlarla kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Ekonomik kalkınma hamlelerinde, ziraat, balıkçılık ve hayvancılık belli bir kaide esasına göre ele alınmaya çalışılmış ve gerekli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin halka anlatılması ve icrası hususunda resmi kurumlar ve kişilerin yanı sıra, başta gazeteler olmak üzere yerel unsurlar da önemli rol oynamıştır.

Bu makalede, ziraat, balıkçılık, hayvancılık ekseninde Rize tarihini etkileyen eğitim faaliyetleri, mülki çalışmaları, yatırımlar ve ekonomik durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz, Rize, ziraat, balıkçılık, hayvancılık

AGRICULTURE, FISHERIES AND ANIMAL HUSBANDRY IN RIZE (1923-1950)

ABSTRACT

The years between 1923-1950 of the Republic was a period of restoration of internal and external peace as well as a period of “restructuring,” Turkey’s socio-economic transformation. Turkey, even though the resources were considerably limited, had to start to survey social and economic figures and facts on the one hand, and on the other hand, it had to deal with social transformation even in the most remote corners of Anatolia. Hence, a series of surveys were conducted to illustrate the situation and focused on certain policies and measures to prevent internal migration and mobilization of the settled populations. For this purpose, the impact of geographical conditions and demography were considered and certain regions were chosen.

* *Gönderim tarihi:04.07.2018. Kabul tarihi:23.08.2018*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ERZINCAN. songulalsan@gmail.com ORCID: 0000-0001-7423-5046*

Within the scope of these activities, Rize's socio-economic potential and assets were surveyed on a local scale and documented. Economically triggered mobility, agriculture, fisheries, animal husbandry were included in the records so that necessary legal regulations would be made. Public institutions and individuals as well as local people and foundations played an important role in the public admission and enforcement of these regulations. This study reviews policies and activities in Rize at the time pertaining to property, investment, finance and economy based on agriculture, fisheries and animal husbandry.

Keywords: East Blacksea, Rize, Agriculture, fishery, farming

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devletinden zengin bir ekonomik miras kalmamıştır. Bu gerçeklikler ışığında, tarım ağırlıklı, ancak tarımsal üretimin daha çok insan ve hayvan gücüne dayalı olarak, son derece geri yöntemlerle gerçekleştirildiği bir ortam vardır. Bunun yanında, azınlıkların egemenliğindeki ticari ve sınai faaliyetlerin de yeterince geliştirilememiş olduğu Osmanlı ekonomik yapısı, ağır dış borçlar ve birbiri ardına yaşanan Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşlarının da etkisiyle neredeyse çökme noktasına gelmiştir. Cumhuriyet tarihinde, Atatürk Dönemi (1923-1938) olarak adlandırılan ilk on beş yıllık zaman dilimi, ulusal sermaye ve teşebbüs gücünden yoksun ve çökme halindeki bir ekonomiyi yeniden yapılandırma çalışmaları ile geçirilmiş; çağdaş ulus devlet modelini tüm kurum ve kurallarıyla, ekonominin her alanında yerleştirmek üzere ilk önemli adımlar atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına denk gelen 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikaları, belirleyici olarak karma ekonomik sistem özelliği taşıması, iç ve dış gelişmeler doğrultusunda dönem içerisinde özel girişimi göz ardı etmeden artan oranda kamu girişimciliğine ağırlık vermesi, dönem sonu itibarı ile başarılı sayılabilecek sonuçlara ulaşmıştır. 1923-1938 döneminde genel kabul gören ekonomi anlayışı, yaşanan iç ve dış ekonomik gelişmeler ve uygulamalar ele alınmıştır. 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikalarının gerekçeleri belirlenirken aynı zamanda dönem içinde yaşanan iç ve dış gelişmeler sonucu ekonomi politikalarında yaşanan değişiklikler de ortaya konulmuştur. 1933-1950 dönemi, Türkiye'de devlet öncülüğünde kalkınma modeli uygulanmıştır. 1933-1950 yılları arasında, ikinci dünya savaşına rağmen, Türkiye çok önemli bir kalkınma hamlesi gerçekleştirmiştir. Bu kalkınma, top yekûn, ekonomik, sosyal ve kültürel bir kalkınma olarak ele alınabilir. Bu dönemde, ülkenin ücra köşelerinde kurulan fabrikalar yörelerinin kalkınma tohumları olarak tasarlanarak, katılımcı ve işlevsel olması için çaba sarf edilmiştir¹. Bu dönemde Ankara hariç hızlı bir kentleşme de olmamakla birlikte², Ulusal kalkınma ve

¹ O. Murat Koçtürk,-Meryem Gölalan, "1923- 1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 2010, 45, (2), s. 49.

² Büyük şehirler, özellikle İstanbul, İzmir gibi şehirler mimari ve nüfus alanında gelişme göstermesine rağmen bu göç dalgasının merkezini Ankara teşkil etmiştir. Ankara'nın haricinde İstanbul

modernleşmenin bir devlet politikası olarak uygulanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Ülke geneli ve bölgesel uygulamaların ana hedefi müreffeh bir toplum ideası üzerine kuruludur. Ancak bölgesel farklılıklar ve coğrafi yapı, nüfus etkeni bu adımların Anadolu'nun her bölgesinde aynı derecede atılmasını engellemiştir.

Bu bağlamda Doğu Karadeniz bölgesi özelinde Rize; kısıtlı tarım alanı, yoğun sayılamayacak nüfus yapısı, gelişmiş sanayi ortamı, geleneksel tarım ve hayvancılık uygulamaları ile zorlu bir çalışma alanı hüviyetindedir. Bu gerçekliklerine rağmen, 1923-1950 dönemindeki ziraat, balıkçılık, hayvancılık alanlarında bölgeye özel çözümler üretilmeye çabalanarak halkın hem refah hem bilgi düzeyinin iyileştirilmesi çabaları gösterilmiştir.

1. Ziraat

Rize'de 1920'li yıllardan itibaren ekonomiye katkı sağlayabilecek alternatif ürünlerin üretilmesi amacı ile hareket edilmiştir. Bu ürünlerin başında, çay, portakal ve mandalina gelmektedir. 1922 yılında Ziraat Genel Müdür Zihni Derin Rize için çok önemli atılımlarda bulunmuştur. Öncelikle, 1922 yılında çay ve mandalina fidanlığı kuran Derin, burada yetiştirdiği fidanları halka dağıtmıştır. Böylece portakal ve mandalina ziraatı yaygınlaşmıştır³. Bu fidanlık çalışmaları meclis tarafından da değerlendirilerek desteklenmiştir⁴.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Rize'de bütün ülke gibi her alanda bir kalkınma sürecine ortak olmaya çalışmıştır. Ancak bu kalkınma hamleleri bölgenin ve ülkenin el verdiği şartlar kadar hayata geçirilebilmiştir. Tarım ve hayvancılık alanındaki kanunlar ziraat kapsamında değerlendirilmiştir⁵. 1923 yılında, Meclis içerisinde Rize'de yetiştirilmesi önerilen ürünler ifade edilerek Rize'de; fındık, portakal, limon, çay, mandalina ve dut yetiştirilmesi teklif edil-

ve İzmir başta olmak üzere o günün büyük şehirlerinde de kentleşme, mimari uygulamalar ve nüfus artışı sözkonusu olmakla birlikte, bunların daha geriden bir seyir izledikleri görülmektedir Serdar Sağlam, 1923-1950 "Yılları Arasında Türkiye'de Kent ve Kentleşme Olgusu", Sosyoloji Konferansları No: 53 (2016-1) / 257-274, s.258.

³ Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 2016, S: 20, s.303.

⁴ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1925-1926), i:17, C: 1, 30.11.1341, s.280, Takrirler (Önergeler) Esat Bey (Esat Özoğuz) (Rize): Rize Fidanlığı için para irsali lüzumuna dair.

⁵ Resmi gazete yayınından bir örnek: *Resmî Gazete*, 30 Mayıs 1935, S::3016, s. 20-21, ...Ziraat Vekâleti 748 ecnebi mütehassıslar ve tercümanları 751 4 Ziraî kurslar 752 1 Muzur hayvanlar ve hastalıklarla mücadele masrafı 2 Mücadele istasyonları 3 Merkez mücadele enstitüsü 4 Mersin efümügatuarı umumî masrafları 753 1 Enstitüler 2 Meteoroloji enstitüsü ve istasyonları 8 İslah istasyonları, tecrübe tarlaları, tohum, teksir çiftlikleri, sıcak iklimler ziraatı deneme istasyonu 4 İpekböceği kışlatma ve fişkirtma ve boğma müesseseleri 5 Tohum temizleme müesseseleri 6 Fidanlıklar 7 Tavukçuluk müessesesi 9 Seyyar zeytincilik bakım teşkilâtı masarifi 755 1 Hayvan sağlığı küçük sıhhiye memurları mektebi 756 1 Hayvan hastalıklar ile mücadele, tahaffuzhaneler inşa ve tesisi 2 Bakteriyojihaneye ve serum darülistihzarları 3 Laboratuvarlar 758 1 Haralara muvavenet 2 Aygır depoları 3 Koyun damızlıkları mubayaa bedellerile numune ağılları 4 Kara sığır damızlıkhaneleri , 1 Muhafaza teşkilât ve masrafı 2 Amenajman, teşçir ve fidanlıklar...

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf> &main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf

miştir⁶. Bu çalışmalara ek olarak meyve ağaçları da ayrıca belirtilerek desteklenmiştir⁷. Vergilendirmelerde yapılacak düzenlemelerle de desteklenen bu faaliyetler, Rize'nin ve bölgenin kalkınması için atılan adımlar olmuştur⁸. Her alanda varlığını bölgede hissettirmeye çalışan devlet erkânı, bölgeyi vuran doğal afetlere karşı da alınacak tedbirleri ifade ederek, Rize halkının yanında olmaya özen göstermişlerdir⁹. Ziraatı ve ziraatçıyı desteklemek amacıyla, mali kaynakları için de aynı hassasiyeti gösteren genç Cumhuriyetin devlet erkânı, Rize'nin Atina (Pazar) kazasında bir Ziraat Bankası açılması gündeme getirmişlerdir¹⁰.

Rize, arazi ve iklim özellikleri açısından her çeşit tarıma elverişli olmadığından halk geçimini sağlamada oldukça zorlanmaktadır denilebilir. Bu durum 1923-1950 yılları arasında da ortalama olarak aynıdır. Rize'de tarımsal faaliyetlere çok uygun bir alan olmadığı bizzat Atatürk tarafından da yerinde gözlemlenerek 1924 yılında ifade edilmiştir. Atatürk bölgede özellikle; çay, portakal, mandalina ve fındık üretiminin ağırlıkta olduğunu ifade etmiştir. Rize'de ayrıca, mısır, arpa, buğday, fındık, pirinç, fasulye, keten, kenevir üretiminin yanında, kıyı bölgelerde balıkçılık, iç bölgelerde hayvancılık yapılmaktadır. Rize köylüsü ürettiği malları satıp, ihtiyacı olanları alabilmek için geceden yola giderek, sırtında sepeti ya da zembili, ayağında çarığı ile saatlerce yol aldıktan sonra Rize pazarına gitmektedirler. Şehirde sattığı mallarından aldığı paranın bir kısmı ile tuz, şeker, kaput bezi, patiska, keşan, peştamal, aydınlanma için gazyağı ve ev eşyaları satın alıp akşam hava kararmadan köyünün yolunu tutar. Bu tek düze yaşayış ekonomik şartların bir gereği olduğundan Rizeli gençler genellikle geçimlerini sağlamak için gurbete gitme yolunu seçmişlerdir¹¹.

1929 yılında bu çalışmalara destek olarak, Ziraata önem verilmeye devam edilmiş, ziraatçı desteklenmiş ülke kalkınması için kanunlar çıkarılmış, ayrıca araziye muhtaç ziraatçılara toprak tevdi edilmiştir¹². Köylülerin bilinçlendirilmesi

⁶ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924),i:86, C: 1, 19.1.1340, s.191. Teklifler ESAT BEY(ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize livasında fındık, portakal, limon, mandalina, çay ve dut yetiştirilmesi hakkında.

⁷ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924),i:87, C: 1, 21.1.1340, s.248. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize ve havalisinde eşçarı müsmire yetiştirilmesi hakkındaki teklifi kanununun mevaddı müstacele meyânına ithaliyle tercihan ve müstacelen müzakere edilmesine dair.

⁸ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:29, C: 1, 31.12.1340, s.310. Takrirler (önergeler) EKREM BEY (EKREM RİZE) (RİZE): Rize ve Trabzon'a ithal edilecek mısır unlarından gümrük resmi munzamı alınmaması hakkındaki teklifi kanununun encümenlerce bir an evvel müzaker ve intacıyle Heyeti Umumiyyeye sevkine dair.

⁹ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:61, C: 1, 21.2.1341, s.193. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Geçenki fırtınalarda Karadeniz sahil şehirlerinde hasara uğrayanların tevhini zaruret ve ihtiyaçları hakkında tedabiri âcile ittihazı temenniyatına dair.

¹⁰ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1924-1925),i:8, C: 1, 17.11.1340, s.273. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize Vilâyetine mülhak Atina Kazasında iadeten Ziraat Bankası teşkili temenniyatına dair.

¹¹ Çapa, *a.g.m.*, s.294-295.

¹² *Resmi Gazete*, 1929, Sayı:1213; Çapa, *a.g.m.*, s.298. Şark menatukı dahilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek araziye dair kanun Kanun No:1505 Kabul tarihi:2/6-1929 Madde 1-19 Haziran

ve bilgilendirilmesi esasınca, 1932'den sonra Rize Halkevleri, köylerde okuma-yazma seferberliği düzenleyerek köycülük faaliyetleri ile ziraatın ve ziraatçının yanında olmuştur. Köylere ve kasabalara giden heyetler, çay ve narenciye ziraatı hakkında görüşmeler yapmış; uygulamalı olarak gübreleme, budama ve aşılama teknikleri gösterilmiştir¹³. Bölgenin coğrafi özelliklerinin sonucu olarak meydana gelen aşırı yağışlar, sel ve heyelanlar Rize'nin zaten kısıtlı alanlarda yapılabilen tarım faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir¹⁴. Ancak devlet yetkilileri, bu doğal afetlerin olumsuz etkilerini gidermek için gerekli değerlendirmeleri ve takipleri yaparak önlemler almaya çalışmışlardır¹⁵.

Her ne kadar Rize'de, resmi kurumlarca iyileştirmeler ve katkılar yapılmaya çalışılsa da; zorlu doğa şartları, dar tarım alanları, ülkenin ekonomik şartlarının henüz istenilen seviyede olmayışı gibi gerçeklerinin ortaya çıkardığı "gurbetçilik" gerçeği vardır. Gurbetçilik, hem sosyolojik hem de ekonomik yönleri ile Rize'yi etkilemiş, ayrıca ziraattaki iş gücünün azalmasına sebep olan faktörler arasında yerini almıştır. "Gurbetçilik", Rize'nin toplumsal hayatında 1950'li yıllara kadar önemli bir olgu olmuştur. Ancak çayın 1940'li yıllardan itibaren yetiştirilmeye başlanmasıyla birlikte dışarıya göç veren Rize'de dış göç nispeten azalmıştır. Zamanla bazı geri dönüşler de vuku bulmuş, ailelerde sıra hasreti azalmaya başlamıştır. Ekonomik zorlukların ayırdığı aileler birleşmişlerdir¹⁶.

Rizeliler, klasik ziraat mantığına göre öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamış ürün fazlası için satış sürecine girmişlerdir. Bu süreçte Rizeliler, portakal, mandalina, elma, fındık ve fasulye üretimi yapmış ve bunların bir kısmını da satışa sunmuşlardır. Rize gazetesinin haberine göre, 1 Ekim 1932 ile 19 Aralık 1932 tarihleri arasında Rize'den gemi ile gönderilen malların listesi şöyledir: 25.615 kilo elma, 17.289 kilo kabuklu ceviz, 12.890 kilo fındık, 98.621 kilo fasulye, 2.597 sandık mandalina, 2.279 sandık portakal.

Rize, kendine yeten bir toprağa ve dolayısıyla kendine yeten bir tarım hayatına sahip olmadığı için dokuma, fındık, çay gibi farklı ürünler ve alanlarda da bir geçim kaynağı aramıştır. Bu amaçla bir dönem fındık üretimine ağırlık verilerek fındık dikim alanlarının genişletilmesi için gayret sarf edilmiştir. 20 Ekim 1932 tarihli Rize gazetesinin bu konu ile ilgili haberi, özetle şöyledir:

1927 tarih ve 1097 numaralı kanunun 9uncu maddesi mucibince hazineye intikal etmesi lâzım gelen araziden köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere tevzi edilmiş olanları tevzi olunanların yetlerinde ipka olunur. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1213.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1213.pdf>

¹³ Çapa, *a.g.m.*, s.300-301.

¹⁴ Rize'nin doğal afetlerle iç içe bir tarihi-coğrafi yapısı vardır. Ancak bu süreçleri resmi kayıtlarda değerlendirenlerde elde edilen veriler en erken dönem olarak, 1959-afet kayıtları, 1960- kıyı değişimi kayıtları, 1970-iklim veri kayıtlarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pınar Polat, *Rize'de Şehrsel Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Basılmamış Doktora Tezi Fırat Üniversitesi SBE, 2017, Elazığ.

¹⁵ "Valimiz Köprülerimizi Teftiş Etti" adlı yazı, ...Son yağın yağmurların Eyidere köprüsünün imla mahallinde yaptığı zararlar yüzünden Trabzon yolunun kapandığını.... Bkz. *Rize*, 1936, S: 246, s. 3.

¹⁶ Ali Taşpınar, *Rize Tarihi*, Rize 2004, s.489; Çapa, *a.g.m.* s. 295.

“Mapavri ve Güneydoğu nahiyelerinde kızılağaçların kesilerek fındık ağaçlarının dikilmesine devam edilmektedir. Mapavri'nin fındık satışı 400 bin okka tahmin edilmektedir. Fındığın okkası 12 kuruştan 17 kuruşa kadar satılmaktadır”¹⁷.

Cumhuriyet hükümetleri tarafından Rize'nin tarımsal faaliyetlerinin canlandırılıp geliştirilebilmesi üzerinde özellikle durularak bu konuya dair çeşitli yasak düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Yayımlanan emirlerle birlikte bölgedeki zirai faaliyetler hakkında bilgi verilmiş ve bu kurallar vilayet gazetesi marifeti ile halkla paylaşılmıştır. Bu düzenlemelerin içeriği, faaliyet prensipleri ve görevli kişi ve kurumlar zikredilerek Rize için planlanan zirai ve tarımsal çalışmalar düzene sokulmaya çalışılmıştır¹⁸. Hangi ürünün hangi ilçelerde ekilip ekilemeyeceğine dair hususlar resmi gazetede yayınlanarak yöre halkı yönlendirilmeye çalışılmıştır¹⁹.

Herhangi bir zirai malın üretilmesi ve desteklenmesi de bu minval üzere değerlendirilerek halkın bilinçlendirilmesi ve bilgilendirmesi sürecinde basın önemli bir görev üstlenmiştir. Vilayette yayımlanan gazete, bu çalışmalarda önemli rol üstlenerek, uzmanların yazdığı yazıları halkın bilgisine sunmuştur. Örneğin; Dr. Fuat Ali Örsan 1936 yılında kaleme aldığı yazısının başlığını “Elma İle Yapılan İşler (Elma Sanayi) Milli Türk İçkisi” olarak belirlemiş ve bölge için elmanın dünyadaki yeri, kullanılabilmesi alanlar ve faydaları gibi açıklamalarla bölge tarımına katkı sağlamaya çalışmıştır²⁰. Bir yandan tarımın önemi anlatılırken öte yandan da bölge insanının hayat pahalılığı nedeniyle şikâyetlerini ele almakta ve değerlendirmektedir²¹.

Her ne kadar verilen rakamlar birbirleriyle örtüşmese de Rize'deki ziraat ve meyveciliğe dair aşağıya aktarılan yerel ve akademik çalışmalarla mülki amir raporları (1941) ile TUİK verileri dönem hakkında fikir verebilecek niteliktedir.

Sebzecilik: Toprak mahsullerinden vilayette başlıca mısır, fasulye yetişmekte ve bundan başka az miktarda arpa, buğday, kendir, patates, soya fasulyesi ve Pazar kazasında bu mahsullerden başka kır pirinci ve tütün yetişmektedir. Bu çeşit mahsullerden ortalama olarak 36600 ton mısır, 900 ton fasulye, 135 ton arpa, 95 ton buğday, 850 ton soya fasulyesi ve daha ziyade Pazar'da 660 ton pirinç ve 73 ton tütün mahsulü istihsal olunmaktadır²². Bunlardan Pazar ve merkez kazası itibarıyla alınan mahsul miktarları şu şekildedir:

¹⁷ Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize 2011, s. 215.

¹⁸ *Rize*, 1936, S: 22, s. 6.

¹⁹ Resmi Gazete'de, tütün ekimi kısmen yasak olan vilayetler başlığı altında Rize için; yalnız Pazar kazasında tütün ekilebilir bilgisi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmi Gazete*, 1938, S:3943, s. 10090.

²⁰ *Rize gazetesi*, 1936, S: 229, s. 6. Gazetede elma hakkında başkaca yazılara da yer verilmesi, bu ürüne özel önem verildiğini göstermektedir. Bkz. “Elma Ürünümüz İçin Bir Heyet Hopa Kazasına Gitti”, *Rize*, 1936, S: 248, s. 5.

²¹ “İlimizde Hayat Bahallığı” adlı makale, günün şartlarını ve fiyatları ortaya koyarak Rize için bir değerlendirme yapmıştır. *Rize*, 1936, S: 244, s. 5.

²² Rapor 1941 yılında ele alındığına göre, 1920-1940 yılları arasındaki zirai faaliyetler hakkında ortalama bir fikir vermesi açısından önemlidir. Bkz. *Rize Defteri: Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Rapor, 24 Mayıs 1941. (Vali Hüsnü Uzgören'in Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Raporu)*, Haz. Recep Koyuncu, İstanbul, 2012, s. 22.

Tablo1²³

Mahsulâtın cinsi	Merkez K.Ton	Pazar K.Ton	Yekûn Ton
Mısır	23100	13500	36600
Fasulya	500	400	900
Pirinç	?	660	660
Arpa	35	50	135
Buğday	50	45	95
Soya Fasulyası	200	50	250
Tütün	.	73	73

Bunların dışında 54 ton kadar kendir lifi elde edilmekte olup bunun 19 tonu Pazar kazasına aittir. Meyve üretimine gelince, Rize'nin her bucağı meyve ağaçları ile dolu her çeşit elma ve armutları pek çoktur. Bunlardan başka ceviz, erik, fındık, kiraz, şeftali ve vişne ve ayva yetişmektedir. Rize'nin ve çevresinin en önemli meyvesi narenciye yani portakal, mandarindir. Narenciyeden başka yukarıda sayılan diğer meyvelerin ürünleri aşağıdadır. Bu rakamlar 1941 raporunda yer alan bilgilere göre yılların ortalamalarına göre ele alındığı ifade edilmektedir.

Tablo 2²⁴

Ürün adı	Merkez K.Kilo	Pazar K. Kilo	Yekün Kilo
Armut	280000	1200000	148000
Ayva	10000	10000	20000
Ceviz	18000	30000	48000
Dut	5000	150000	155000
Elma	3505000	4000000	7505000
Erik	30000	900000	930000
Fındık	900000	500000	1400000
Kestane	22000	128000	140000
Kiraz	10000	75000	85000
Kızılıcak	10000	10000	20000
Şeftali	5000	25000	30000
Vişne	7500	5000	12500

Rapora ek olarak, bölge ziraatı için en tafsilatlı rakamlar TÜİK verilerinde bulunmaktadır. Bu tablo 1938-1941 yıllarını kapsamakta ve ağaç meyve istatistiklerinin ardından; armut, ayva, dut, elma, erik, fındık, incir, kestane, kiraz, kızılıcak, şeftali, vişne, üzüm, limon, portakal, mandalina, turunc miktarları verilmektedir. Bu rakamlara ek olarak TÜİK verileri ve sınıflandırma tablosu aşağıdaki gibidir:

²³ Rize Defteri.,s. 22.

²⁴ Rize Defteri, s. 24.

Tablo 3²⁵: TÜİK Verilerinde Yıllara Göre Meyve Ağaçları ve Hasılat Değerleri

	1938		1939		1940		1941		1942	
	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)
	Armut									
Merkez	12500	84	12500	104	12500	325	12500	1000	12500	1970
Pazar	60000	400	45375	1500	45375	400	45375	12000	45375	280
Yekün	72500	484	57875	1604	57875	725	57875	13000	57875	2250
	Ayva									
Merkez	400	8	500	25	500	15	500	10	500	2
Pazar	1400	15	2891	100	2891	35	2891	55	2891	8
Yekün	1800	23	3391	125	3391	50	3391	65	3361	10
	Dut									
Merkez	6000	50	6000	50	6000	20	6000	100	6000	100
Pazar	6000	50	21700	860	21700	750	21700	760	21700	400
Yekün	12000	100	27700	910	27700	770	27700	860	27700	500
	Elma									
Merkez	20500	65	21000	100	21000	25	21000	100	21000	900
Pazar	45000	1250	40232	2857	40232	1000	40232	1700	40232	600
Yekün	65500	1315	61232	2957	61232	1025	61232	1800	61232	1500
	Erik									
Merkez	7000	50	8000	110	8000	20	8000	24	8000	60
Pazar	16000	45	23500	345	23500	150	23500	150	23500	90
Yekün	23000	95	31500	455	31500	170	31500	174	31500	150
	Fındık									
Merkez	1000000	80	1000000	1200	1100000	250	1100000	800	1100000	1700
Pazar	9000000	35	9000000	1236	8620000	550	8620000	1000	8620000	800
Yekün	19000000	115	19000000	2436	19620000	800	19620000	1800	19620000	2500
	İncir									
Merkez	8000	180	8000	150	8000	150	8000	150	8000	180
Pazar	10000	160	7547	174	7547	120	7547	150	7547	120
Yekün	18000	340	15547	324	15547	270	15547	300	15547	300

²⁵ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Meyve İstatistiği, (1938-1942).

Kestane									
	15000	25	15000	12	150000	5	150000	150000	10
Merkez	15000	25	15000	12	150000	5	150000	150000	10
Kiraz									
Merkez	4000	20	5000	25	5000	10	5000	30	120
Pazar	5000	25	5340	150	5340	40	5340	115	40
Yekûn	9000	45	10340	175	10340	50	10340	145	160
Kızılcık									
Merkez	450	6	500	8	500	3	500	8	2
Pazar	1000	13	2100	26	2100	40	2100	32	8
Yekûn	1450	19	2600	34	2600	43	2600	40	10
Şeftali									
Merkez	1200	20	1300	18	1300	10	1350	15	57
Pazar	7500	50	3050	46	3050	30	3050	50	10
Yekûn	8700	70	4350	64	4350	40	4400	65	67
Vişne									
Merkez	450	2	500	3	500	2	500	2	500
Pazar	500	4	750	23	750	10	750	8	750
Yekûn	950	6	1250	26	1250	12	1250	10	1250
Üzüm									
Merkez	20	250	20	250	250	250	250	500	700
Pazar	25	350	28	350	350	350	350	1800	800
Yekûn	45	600	48	600	600	600	600	2300	1500
Limon									
Merkez	18500	300000	15500	420000	15500	370000	15000	15000	10000
Pazar	5000	31000	5200	531000	3200	30000	3200	3200	3200
Yekûn	23500	331000	20700	951000	18700	400000	18200	18200	10000
Portakal									
Merkez	45000	45000000	50000	50000000	50000	44000000	51000	5000000	55000000
Pazar	40000	30000000	43200	40000000	43200	55000000	43200	1000000	500000
Yekûn	85000	75000000	93200	90000000	93200	49500000	94200	6000000	60000000
Mandalina									
Merkez	100000	35000000	100000	34000000	100000	13800000	105000	560000	28500000
Pazar	55000	25000000	27350	20000000	27350	22000000	27350	2400000	1500000
Yekûn	155000	60000000	127500	54000000	127350	160000000	132350	8000000	30000000
Turunç									
Merkez	2100	21000	1850	20000	850	21000	1850	25000	1850

Narenciyeye gelince Rize’de narenciye meyveciliğine ve fidancılığına önem Ziraat Vekâleti tarafından 1924 sonrasında kurulan narenciye fidanlığından sonra artmıştır. Narenciye işlerine daha sonra çaycılık da ilave edilmiştir. 1941 yılında Rize’de ziraat vekâletine bağlı dört çeşit fidanlık vardır.

- 1-70 dekar genişliğinde eski narenciye fidanlığı,
- 2-Daimî Hayrat tohumluk çay fidanlığı,
- 3-Daimî Fenar çay fidanlığı,

4-Muvakkat mıntaka çay fidanlıkları.

Birinci fidanlıkta evvelâ narenciye, ikinci derecede çay, bambo ve diğer meyveli meyvesiz ağaç fidanlıkları yetiştirilmekte olup bunlar halka da karşılıksız dağıtılırdı. Muhtelif fidanlardan (mandarin, portakal, limon, sitroz, çay, fındık, elma, kiraz, incir, epkaliptoz, defne, palmiyer, kamelya, dut, akasya, malta eriği, armut, ağaç kavunu, nar, Trabzon hurması ve mazi vs.) tarihi teessüsünden beri Rize ve Çoruh vilâyetleriyle Türkiye'nin diğer vilâyetlerine karşılıksız olarak 2.073.292 fidan dağıtılmıştır²⁶.

Yapılan bu çalışmalar karşılığını vermeye başlamış, halk narenciye ve diğer meyve fidancılığına alışmıştır. Bilhassa Rize kasabasında birçok fidancılar yetişerek bunlar her sene diğer vilâyet ve kazalara önemli miktarlarda fidan satışı yapmışlardır. Bu yolla, hem zirai hem de ekonomik katkı elde edilmiştir. Rize'de yetişen narenciye meyvelerinin (limon, portakal, turunç, mandarin) yıllık alınan ürün listesi şöyledir.²⁷

Tablo 4²⁸

Cinsi	Merkez (Adet)	Pazar (Adet)	Toplam Adet
Limon	360.000	200.000	380.000
Portakal	35.900.000	10.000.000	45.900.000
Turunç	70.000	10.000	80.000
Mandarin	34.700.000	3.000.000	37.400.000

Bunlardan limon ve turunç Rize iç piyasasında satılmakta, portakal ve mandarininin yarısından fazlası İstanbul, Ankara ve diğer vilâyetlere gönderilmektedir. Ayrıca ziraat faaliyetleri bir bütün olarak ele alınmış ve buna etkisi olan diğer hususlar da değerlendirilmiştir. Bu amaçla, Rize'de meyvecilik ve sebzeçiliğe zararı olan yaban hayvanları için de bir düzenleme yapılmış, özellikle domuzların ürünlere verdikleri zararların önüne geçilmeye çalışılmıştır²⁹.

Ziraata açık (mezru) ve ziraata açık olmayan (gayri mezru) arazi durumu şöyledir. Rize merkez kazası arazisinin genişliği 184.500 hektardır. Bundan ziraata elverişli kısmı 95.000 hektar olup narenciye ve meyve ağaçları ve fındık bahçeleri bu toplama dâhildir. Geri kalan 89.500 hektar arazi ormanlık, çalılık, dağlık ve taşlık toprak parçalarıyla yaylalardan ibarettir. Pazar kazasının arazi genişliği 167.000 hektar olup bundan ziraata elverişli olan kısmı 87.000 hektar tahmin edilmekte ve narenciye ve meyve ağaçlar ile fındık bahçeleri bu hesaba dâhil bulunmaktadır. Bu kazada geri kalan 80000 hektar arazide ormanlık ve çalılık ve taşlık yerlerle yaylalardan ibarettir. Gerek merkez kazasında gerek Pazar kazasında nüfus çoğunluğa oranla dar olduğu yazılan arazi çok dar ve bu sebeple dinlendirme

²⁶ Rize Defteri, s. 25-26.

²⁷ Rize Defteri, s. 25-26.

²⁸ Rize Defteri, s. 27.

²⁹ Kar yağmış olduğundan mezruata büyük zararları dokunan yaban domuzları savaşına faaliyetle başlanılmıştır. Bu işleri köylerde takip ve köylüyü iş başına çıkarmak için merkezden bir avcı amale başı ve Pazar kazasında iki avcı amele başı istihdam edilmektedir. Bu işleri başarabilmek için de Vilayet Ziraat Memuru da mülhakata gidecektir. Rize, 1936, S: 231, s. 2.

usulu olmadığı için bu arazi, hemen hemen tamamen ekilmektedir. Sonuç olarak, zaten dar alanlarda icra edilen tarım faaliyetlerinde, nadasa bırakma (lüksü) çok yaygın değildir.

Öte yandan Rize'nin arazisi girintili çıkıntılı ve arızalı bulunduğu için ziraat doğrudan doğruya el ile veya kazma, kürek ve bel ile yapılmaktadır. Bazı düz arazide klasik bir şekilde ve odundan yapılmış kara sapanlarla ziraat yapılma usulü de mevcuttur. Arazinin büyüklüğü yeterli olmadığından periyodik tarla işleme usulü mümkün değildir. Toprak, hayvan gübreleri ve ağaç yapraklarının çürütülerek toprağa atılmasıyla gübrelenir; bazen hamsi gübresi dahi kullanılır. Hayvan pek az beslendiğinden hayvani gübrelerden istifade imkânı çok kısıtlıdır. Rize'de kurulan narenciye fidanlığı teşkilâtının teşviki ile 1940'ların ardından kimyevi gübre kullanımına bir dereceye kadar alışılmış ise de II. Dünya Savaşı koşullarının da etkisiyle yaşanan ekonomik imkânsızlıklardan dolayı yeterli zirai gübre kullanılamamıştır. Başlıca ekilen mısır mahsulü, senede iki defa çapalanır. Seyreklenen mısırlar ve çapa ile sökülün otlar hayvanların kışlık yemini teşkil eder. Çoğunlukla mısır, fasulye ve sebze karışık olarak ekilir. Buğday ve arpa harmanı, adi tahta düven veya hayvanlara çığnetmek sureti ile icra olunur. Mısırın harmanı, taneleri koçanından ayırmak veya sopa ile vurmak suretiyle icra edilir. Nüfus yoğunluğuna göre arazinin çok dar olmasının, hatta azami bir hektar gibi çok küçük parçalara bölünmesini yanısıra oldukça engebeli ve sarp bir yapıya sahip olması nedeniyle ziraat makinelerinden ve diğer modern tarım aletlerinden hiç birisinin toprak ziraatı için Rize'ye girememesine neden olmuştur. Orak, tırpan ve elle hasatta da ilkel ziraat usulleri uygulanmaktadır.³⁰

Rize'nin zirai alanda en önemli sıkıntılarının biri olan arazi darlığı, nadas usulü uygulanarak ürün kalitesini artırmayı engellemiştir. Rize'de şiddetli bir şekilde yağın, toprağı dağlardan ve tepelerden denizlere taşıyan yağmur, toprak erozyonuna sebep olsa da zaruri sulama yükünden çiftçiyi önemli ölçüde kurtarmakta, yağmurlar doğal sulama işini görmektedir.

1923-1950 yılları arasında Rize tarımı, özellikle 1940'lı yıllarda fidancılık, narenciye ve çay alanları ile bir canlanma dönemine girmiştir denilebilir. Bu dönemde halk öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamış; aile ekonomisine katkı sağlayabilmek için ürün fazlasını büyük illere göndermeyi tercih etmiştir. Bölgede tarımsal faaliyetler dar arazide icra edilse de ürün çeşitliliğini artırmak için çeşitli yollar aranmıştır.

2. Hayvancılık

Hayvancılık faaliyeti genel olarak büyük ve küçükbaş hayvanlar olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu tanımlamada küçükbaş hayvanlar, koyun, keçi olarak ifade edilirken büyükbaş hayvan olarak, inek, boğa, katır, manda vb şekilde ifade edilmektedir. Bu hayvanların ürün olarak katkıları, öncelikle et ve süt ürünleri olsa da, yün, kıl ve tiftik üretiminde de katkıları mevcuttur.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Rize de ülkenin diğer vilayetleri gibi kalkınma sürecine her alanda ortak olmaya çalışmıştır. Ancak bu kalkınma ham-

³⁰ Rize Defteri, s. 22.

leleri bölgenin ve ülkenin el verdiği şartlar kadar hayata geçirilebilmiştir. Nüfusu destekleyecek olan faaliyet alanlarından ön plana çıkanlar ise; tarım ve hayvancılık olarak özetlenebilir.³¹ Ancak Rize’de ziraata verilen önem hayvancılığa verilmemiş, hayvancılık alanında geleneksel metotlar uygulanagelmıştır.³² Bununla birlikte hayvancılık alanında Türkiye Cumhuriyeti’nin ülke çapında ve bölge düzeyinde bir kurallar³³ ve vergilendirme³⁴ sistemi vardır³⁵. Bu vergiler ihtiyaca, şartlara ve bölgeye göre alınmıştır. Zaman zaman verilen muafiyetlerle hayvan sayısının artırılması hedeflenmiştir. Bu duruma örnek olarak, 1926 yılı vergilendirme kanununda damızlığa elverişli aygır ve boğaların vergiden muafiyeti gösterilebilir³⁶. Muzır hayvanlar için ise yine çıkarılan kanunlarla önlemler alınmaya çalışılmıştır³⁷. Bu dönemde devletin kalkınmada öncelik verdiği alanlardan biri de hayvancılık olmuştur. Bu bağlamda farklı bölgelerde farklı türlerin yetiştirilmesine önem verilmiş, hayvan sıhhatine ve üretimine katkı sağlamış, daha sonra muzır-hastalıklı hayvanların teşhis ve tedavilerine önem vererek hayvan sağlığını korumaya çalışmıştır.

Yol çalışmaları Rize ekonomisine, ziraatına ve hayvancılığına katkı sağlayacağı için yerel halk yol çalışmalarına katılarak destek vermişlerdir³⁸.

³¹ Resmi gazete yayınından bir örnek: *Resmi Gazete* 30 Mayıs 1935, S: 3016, s. 20-21. ...Ziraat Vekâleti 748 Ecnebi mütehasıslar ve tercümanları 751 4 Ziraî kurslar 752 1 Muzur hayvanlar ve hastalıklarla mücadele masrafı 2 Mücadele istasyonları 3 Merkez mücadele enstitüsü 4 Mersin efümigatuarı umumî masrafları 753 1 Enstitüler 2 Meteoroloji enstitüsü ve istasyonları 8 İslah istasyonları, tecrübe tarlaları, tohum, teksir çiftlikleri, sıcak iklimler ziraatı deneme istasyonu 4 İpekböceği kışlatma ve fişkirtme ve boğma müesseseleri 5 Tohum temizleme müesseseleri 6 Fidanlıklar 7 Tavukçuluk müessesesi 9 Seyyar zeytincilik bakım teşkilâtı masarifi 755 1 Hayvan sağlığı küçük sıhhiye memurları mektebi 756 1 Hayvan hastalıklarile mücadele, tahaffuzhaneler inşa ve tesisi 2 Bakteriyolojihane ve serum darülistihzarları 3 Laboratuarlar 758 1 Haralara mvavenet 2 Aygır depoları 3 Koyun damızlıkları mubayaa bedellerile numune ağılları 4 Kar a sığır damızkhaneleri, 1 Muhafaza teşkilât ve masrafı 2 Amenajman, teşçir ve fidanlıklar. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyit Savaş-Güler Yenice, “Rize İlinde Yapılan Süt Sığırcılığının Mevcut Durumunun Araştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2016,11(1), s.77-78.

³³ *Resmi Gazete*, 1929, 19 Mayıs 1929, S: 1196, s. 7266. (Hayvan İslahı Kanunu Mücebince yapılacaklar).

³⁴ *Resmi Gazete*, 1929, 19 Mayıs 1929, S: 1196, s. 7367.

³⁵ *Resmi Gazete*, 6/7/1931 Hayvanlar vergisi, 27/11/1933- 2340 Hayvanlar Vergisi Kanununun 19 uncu maddesinin ikincifıkrasının tadili hakkında,1839 Hayvanlar Vergisi Kanunu, 28/3/1935- 2677 Hayvanlar Vergisi Kanununun tadiline dair. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁶ *Resmi Gazete*, 7/6/1926- kanun 904 İslahı hayvanat hakkındaki kanunun damızlığa elverişli Aygır ve boğaların her türlü rüsumdan muaf olduğuna dair 37nci maddesi. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁷ *Resmi Gazete*, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁸ Fatih Sultan Kar, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul 2006, s.68.

Rize’de 1925 yılında yol çalışmasına destek olan Rizeliler.

Hayvancılık sadece büyükbaş hayvancılık olarak düşünülmemelidir. Tarım sürecinde kullanılan hayvan-hayvansal atıklarda önem arz etmektedir. Rize’nin arazisi girintili çıkıntılı ve arızalı bulunduğu için ziraat doğrudan doğruya el ile ve kazma ve kürek ve bel ile ve bazı düz arazide iptidai bir şekilde ve odundan yapılmış kara sapanlarla yapılma usulü bulunmaktadır. Nadas yapmak tercih edilen bir sistem değildir. Arazinin genişliği müsait olmadığından periyodik tarla işleme usulü mümkün değildir. Bu nedenlerden dolayı, ağaç yaprakları ve hayvan gübreleri ile çürütülerek topraklar işlenmeden önce bunlar ilkbaharda toprağa atılmak suretiyle topraklar gübrelenir ve bazen hamsi gübresi dahi verilme usulü geliştirilmiştir. Hayvan pek az beslendiğinden hayvani gübrelerden istifade imkânları çok olamamıştır³⁹.

Sonuç olarak, bölgenin coğrafi şartları gereği, dar tarım alanları, savaş şartlarının izlerinin yokluklarla devam edegelmesi gibi faktörler, hayvancılık 1923-1950 dönemlerinde çok fazla bir gelişme kaydedememiştir. Hayvancılık bu dönemde çok yaygın bir meslek olmamakla birlikte, yerel halkın bireysel olarak hayvan beslenilmesinin, oldukça yaygın olduğu söylenebilir. 1923-1950 yılları arasında da bu kabulün yaygın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sistemik, büyük ölçüde, sanayi, fabrikasyon süreçleri hayvancılık alanında ancak çok sonraları uygulanmaya başlandığı için, hayvancılık alanı ile ilgili olarak, istatistikler, veriler, küpeme bilgileri maalesef bu tarihlerde yoktur.

3. Balıkçılık

Balıkçılık; denize kıyısı olan, ayrıca kıyı şeridinin tarımsal faaliyetlere çok uygun olmayan yerlerinde büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan bakıldığında Rize

³⁹ Rize Defteri, s. 22.

de tarımsal-ziraai faaliyetlere çok uygun bir alan olarak ifade edilemez.⁴⁰ Dolayısı ile mevcut imkânların kullanılması açısından balıkçılık, Rize için coğrafi şartların ve doğanın bir ürünüdür, denilebilir. Tarımsal alandaki bu zorunlu daralma 1923-1950 yılları arasında da geçerliliğini koruyan bir gerçekliktir. Bu durum bizzat Atatürk tarafından da yerinde gözlemlenerek 1925 yılında ifade edilmiştir.⁴¹

Coğrafi özellikler açısından bakıldığında temel bilgiler Osmanlı Devleti ya da Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde değişmemiştir. Zira fiziki coğrafya özelliklerinin doğal değişim göstermesi, çok uzun dönemler sonunda gerçekleşen coğrafi olaylardır.⁴² Karadeniz bölgesinde deniz kıyıları 1495 km olup, Çarşamba ve Bafra delta ovaları hariç, kıyı arazisi tarıma çok elverişli değildir. Yaklaşık 537.000 km³'lük su hacmine sahip olan Karadeniz'in ortalama derinliği 1.271 metredir. 400 km³'lük tatlı su girdisine sahiptir. Engebeli ve dar olan kıyı şeridinde doğal olarak balıkçılık ön plana çıkmıştır.⁴³

Fotoğraf 1: Rize'nin 1928 yılındaki genel görünümü. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere Rize, küçük bir yerleşim yeri olarak ifade edilebilir. 1928 yılında, liman ve balıkçılık faaliyetlerinde de aynı mütevazı yapısını muhafaza etmektedir. Fatih Sultan Kar, Evvel Zaman İçinde Rize, İstanbul, 2006, s.122.

Balkan ve Anadolu yarımadalarıyla Kafkasya arasında uzanan bir iç deniz olan Karadeniz'de balıkçılık gerek beslenme, gerekse ticarî açıdan önemli bir yere sahiptir. Karadeniz'de balıkçılık bir kültürdür. Karadenizli balıkçılar, nesilden nesile

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Pınar Polat, *Rize'de Şehirsel Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2017, Çapa, a.g.m. s.294.

⁴² Bu değerlendirmeye, insan eli ile gerçekleştirilmiş deniz dolguları dahil değildir. Zira bu dolgu işlemleri doğal süreçte cereyan eden bir olay değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, a.g.t.

⁴³ Mehmet Zaman, "*Orta ve Doğu Karadeniz'de Balıkçılık*", *Eastern Geographical Review*, C:10, s. 13, s.38-39; Ordu Ticaret Borsası, *Karadeniz'de Balıkçılık ve Sorunları*, Ordu, 2014, s.13.

aktarılan tecrübelerle balık avı konusunda oldukça fazla bilgi birikimine sahip olmuşlardır. Bu bakımdan Karadeniz’de özellikle Doğu Karadeniz’de ön plana çıkan kentlerden biri de Rize’dir. Ancak Rize’nin ekonomik ya da kültürel faaliyetlerine bakıldığında, ayrıca Osmanlı Devleti döneminde Karadeniz’de önemli bir konuma sahip olan Trabzon şehrine de bakmak gerekir, Zira idarî taksimatta Rize ve çevresi Lazistan sancağı olarak adlandırılan bölgeye dâhil edilmiş, Trabzon ise sancak merkezi olmuştur.⁴⁴ Trabzon şehrinin balıkçılık yönünden gelişmiş olduğu bilinmektedir. Coğrafi olarak iki sınır yerleşim yeri alan olan Rize ve Trabzon illerinde balıkçılık bakımından bir uyum olagelmıştır, denilebilir. Devlet uygulamaları ve coğrafi özellikler de bu uyuma katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, balıkçılık sürecinde merkez olması hasebi ile Trabzon ön plana çıkmıştır. Rize ile ilgili Osmanlı dönemine ait balıkçılık faaliyetlerini değerlendirecek araştırmacıların, Osmanlı dönemi Trabzon balıkçılık faaliyetlerine bakması, Rize’deki balıkçılık hakkında genel çerçeveyi çizecek nitelikte olacaktır.

Rize ve Trabzon hattında Osmanlı döneminde avlanan çeşitli balıkların kayıt altına alındığı görülmektedir.⁴⁵ Örneğin İstanbul Balıkhanesi eski müdürlerinden Karekin Deveciyan, Karadeniz kıyılarında İnebolu-Hopa limanları arasında avlanan ve satılan balık türlerinden bahsederken, arasında ağırlıklı olarak barbunya, berlam, hamsi, istavrit, izmarit, kalkan, karagöz, kaya, kefal, kılıç, levrek, lüfer, mersin, mezgıt, minakop, orkinos, palamut, pisi, sarıgöz, tirsi, torik, yunus ve zargana olduğunu belirtilmektedir.⁴⁶

Cumhuriyet dönemine bakıldığında ise, bölge için sanayileşme ve hızlı (talan edici) nüfus artışı aşırı bir seviyede olmadığı için bu balıkların avlanageldiği ifade edilebilir. Ancak kesin bir yargıya varmak da oldukça zordur. Rize sahil şeridinin doğallığını koruduğu, sahil karayolunun çok daha sonraları inşa edildiği göz önüne alındığında, balık türlerinin ve balıkçılık faaliyetlerinin aynı minval üzere devam ettirildiği kuvvetle muhtemeldir.

Türkiye’de balıkçılık faaliyetleriyle ilgili olarak Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde, 1867’de “*Midye ve İstiridyeye*”, 1976’da “*Zabita-yı Saydiyye*”, 1878’de “*İstanbul ve Çevresi Balıkhanesi İdaresi*” nizamnameleri ile çeşitli düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı’nda sekteye uğrayan balıkçılık faaliyetleri Cumhuriyet döneminde sistemli hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde 1928 yılında kurulan (İstanbul) Balıkçılık Okulu önemli bir adımdır. Daha sonra Balta-

⁴⁴ Trabzon Vilayeti 1914 yılında; Merkez, Ordu, Of, Akçaabat, Vakfikebir, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Maçka, Gümüşhane, Torul, Şiran, Kelkit ile Lazistan sancağına bağlı Merkez, Pazar (Atina) ve Hopa’yı kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Songül Alşan, *Doğu Karadeniz’in En Uzun İki Yılı*, Trabzon 2017.

⁴⁵ Konu ile ilgilenenler için; Trabzon Kanunnameleri; Trabzon Salnameleri; Aşık Mehmed, Menazırü’l-avalim (1598); Evliya Çelebi, Seyahatname (1640); Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (1877), Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2015; Binbaşı Hüseyin Bey, *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiyye*, İstanbul 1882 ve *İlmi Hayvanat*, İstanbul 1885; *Zabıtai Saydiye Nizamnamesi*, İstanbul, 1882 Karekin Deveciyan, *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul 1913, ilh. eserler incelenebilir.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Deveciyan, a.g.e.

limanı'nda açılan Balıkçılık Enstitüsü, akademik olarak faaliyette bulunan ilk kuruluş olmuştur. Bu çalışmaları 1937 yılında İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan zooloji, hidrobiyoloji alt birimleri takip etmiştir.⁴⁷

Genç Cumhuriyet 1924 yılında, her alanda olduğu gibi Rize'de de kısıtlı imkanlara rağmen balıkçılık alanında elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, Bölgeyi vuran fırtınalar ile ilgili olarak mecliste istişare yapılarak bölgenin ihtiyaçları tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Her alanda varlığını bölgede hissettirmeye çalışan devlet erkânı, bölgeyi vuran doğal afetlere karşı da alınacak tedbirleri tespit ederek Rize halkının yanında olmaya özen göstermişlerdir.⁴⁸

Rize'de balıkçılık bölgenin coğrafi yapısı gereği doğal bir avlanma alanında icra edilmiştir denilebilir. Burada bulunan balıklar Doğu Karadeniz balık standartlarından ayrı değildir. Ancak bu alan ile ilgili olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra resmî bilgiler, düzenlemeler ve istatistikler 1923-1950 yılları arasında tam anlamı ile yapılmıştır denilemez.⁴⁹ Balıkçılık alanı ile ilgili sistemli veri kaydı ve kurumsal yapı, 1923-1950 yılları arasında çok yoktur. Et Balık Kurumu bile ancak 1953'te kurulmuş, bu kuruma bağlı olarak 1954 yılında Balıkçılık Araştırma Enstitüsü faaliyete geçmiştir. Balıkçılıkla ilgili olarak Su Ürünleri Kanunu bile ancak 1971 yılında düzenlenmiştir.⁵⁰

Bölgede, balıkçılığın geliştirilmesi yanında tutulan balıkların muhafazası sorunu da mevcuttur, Rize'de balık üretimi varsa da maalesef tutulan balıklar muhafaza edilemediği için gübre olarak portakal bahçelerine atılarak gübre olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1949 yılında Rize'yi ziyaret eden Abdullah Taymas, bu eksikliğin farkına vararak Rize'de bir meyve suyu fabrikası ile bir balık konserve fabrikasının kurulmasını teklif etmiştir.⁵¹ Karadeniz bölgesinde en çok

⁴⁷ Zaman, a.g.m., s.35-36.

⁴⁸ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:61, C: 1,21.2.1341, s.193. Takrirler (önergeler)ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Geçenki fırtınalarda Karadeniz sahil şehirlerinde hasara uğrayanların tevhini zaruret ve ihtiyaçları hakkında tedabiri âcile ittihazi temenniyatına dair.

⁴⁹ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 1967 yılından beri düzenli olarak yıllık Deniz Ürünleri Anketi ile balıkçılıkla ilgili girdi, çıktı ve miktar bilgileri yayınlanmaktadır. TÜİK tarafından yapılan çalışmalar 1967-1969 yılları arasında tam sayım, 1970-1971 yıllarında örnekleme, 1972-1980 yıllarında tam sayım 1980'den günümüze kadar da küçük ölçekli balıkçılarda örnekleme büyük ölçekli balıkçılık yapan balıkçılarda ise tam sayım şeklinde gerçekleşmiş olup, 2003 yılında ise Tarım Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Kalite kontrolü çalışmaları 1978 yılından itibaren TÜİK, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı (TKB) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) arasında kurulmuş olan teknik bir komite tarafından yapılmaktadır. Yıllık anketlerle derlenen bu bilgiler, her yıl bu komitede görüşülüp değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Koç, *Zonguldak İli Deniz Balıkçıların Genel Profili ve Batı Karadeniz Bölgesi İçin Deniz Balıkçılığının Sürdürülebilirliği: Zonguldak İli Merkez İlçesinde Bir Saha Çalışması*, TÜİK Uzmanlık Tezi, Zonguldak 2010.

⁵⁰ Zaman, a.g.m., s. 36.

⁵¹ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1925-1926),i:17, C: 1,30.11.1341, s. 280.

7 Takrirler (önergeler)ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize Vilâyetinde balık ve meyveler için konserve fabrikaları yapılması temenniyatına dair.

avlanan balık geçmişten bugüne kadar hamsi olmuştur.⁵² Çokça bilinen alabalık ve tatlı su balıkçılığı Karadeniz’de ilk olarak Rize’de yapılmaya başlanmıştır. Rize’ye ancak 1973 yılında gelen bu balıkçılık adımı, o dönemde alabalık yemi üretimi olmaması ve teknik bilgi eksikliğinden dolayı yaygınlaşamamıştır.⁵³ Dolayısıyla 1923-1950 yılları arasında hem balıkçılık hem de kanunî düzenlemeler istenilen seviyede olmadığı gibi, balıkçılık genelde kürekle çekilen kayıklarla kıyı balıkçılığı şeklinde icra edilmiştir denilebilir.⁵⁴

Fotoğraf 2: Rize’nin 1928 yılındaki balıkçıları ve balıkçı tekneleri. 1923-1950 yılları arasında modern balıkçılık sistemlerinden bahsedilemez. Bu dönemde kürekle çekilen kayıklar ve hafif yelkenli kayıklar balıkçılık alanında kullanılmıştır. 1928 yılında, liman ve balıkçılık faaliyetlerinde de aynı mütevazı yapı muhafaza edilmektedir. Fatih Sultan Kar, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul, 2006, s.123.

Rize özelinde balıkçılık faaliyetleriyle ilgili olarak, yerel araştırmacılar, bölge gazeteleri, resmi gazete, kanun ve nizamnamelerde çeşitli kayıtlardan taramalar yapılmıştır. Bu kayıtlardan göze çarpanlar çalışma içerisinde değerlendirilmiştir. Örneğin 1936 yılı Rize gazetesinde “Büyük Bir Balık” başlığı ile bölgede yaşanan balık avı olaylarına şöyle bir örnek verilmiştir: “İki üç gün evvel Liman köyünden Rasim’in hamsi avlamak için sahile yakın bir yere attığı ağıları çekerken

⁵² Trabzon Ticaret Borsası <http://www.tb.org.tr/index.php?sayfa=gecmisten.gunumuze.karadeniz.39de.balikcilik.273&d=tr>

⁵³ Ordu Ticaret Borsası, *a.g.e.*, s.26.

⁵⁴ Zaman, *a.g.m.*, s.69.

ağın içinde çok büyük bir balığın tutulduğu görülmüş ve güçlükle karaya çıkarılmıştır. Bu balığın 310 kilo ağırlığında bir istavrit azmanı olduğu anlaşılmıştır.”⁵⁵ Bu gazete ayrıca balıkçılık için önemli olan hava raporlarını da yayımlayarak balıkçılara katkı sağlamıştır.⁵⁶ Bölge ile ilgili düzenlemeler ve teftişler de ihmal edilmemiş, yapılan yatırımlar-işler takip edilmiştir.⁵⁷

Rize’de “denizalası (ineği)”, “dere alası”, sazan balığı gibi balık türleri avlanırdı. Ayrıca 1950’li yıllarda Doğu Karadeniz’de çok miktarda avlanan balıklar arasında yunus, istavrit, hamsi, tirsi ve mezigit bulunurken, mezigit balığının eti bu yıllarda makbul tutulmazken, günümüzde aranan bir balık olarak yer alıyor. 1950’li yıllarda Rize’de avlanma mevsimi olan Ağustos-Haziran aylarında 3000 ton, Sürmene’de 2000 ton, Tirebolu’da 1000 ton, Samsun’da 1500 ton hamsi avlanırken, Rize bölgesinde 1951’de 100 ton tirsi, Sürmene’de 1950’de Ocak-Mart aylarında günlük 7 ton tirsi avlanırken, Trabzon balık pazarında 1950 ve 1951 yıllarında 55 ve 40 ton tirsi kaydedilmiştir.

Sonuç

Bütün bu veriler ve bilgiler ışığında 1923-1950 yılları arası bütün Türkiye için yeniden yapılanma ve canlanmanın hedeflendiği bir dönem olarak gözlemlenebilmektedir. Bölgesel özellikle ele alındığında ise coğrafyanın çok etkili olduğu Rize ve çevresinde, ziraat, balıkçılık ve hayvancılık çalışmaları klasik uygulamalardan modern uygulamalara taşınmaya çalışılmıştır denilebilir. Bu bağlamda bölgenin özelliklerinin tespiti ve buna uygun uygulamaların yapılabilmesi için tetkikler yapılmış, gereken yasal düzenlemeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu çalışmaların kalıcı ve başarılı olabilmesi için halk mefhumu unutulmamış, halkın eğitimi, bilgilendirilmesi ve üretim seferberliğine katılması sağlanmaya çalışılmıştır. İstenilen hedefe ulaşılamasa da bu yıllar arasındaki çalışmalar sonraki dönemler için bir başlangıç, bir adım olması hasebi ile önemi kesinlikle akılda tutulacak bir hüviyette olmuştur.

KAYNAKLAR

- AK, Orhan Naci, *Rize Tarihi*, Rize 2011.
- ALŞAN, Songül, *Doğu Karadeniz’in En Uzun İki Yılı*, Trabzon 2017.
- Binbaşı Hüseyin Bey (Darüşşafaka Müdürü), *İlm-i Hayvanat*, İstanbul 1885.
- Binbaşı Hüseyin Bey (Darüşşafaka Müdürü), *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiyye*, İstanbul 1882.

⁵⁵ *Rize*, 1936, S: 228, s.3.

⁵⁶ *Rize*, 1936, S: 228, s.7.

⁵⁷ “*Valimiz Köprülerimizi Teftiş Etti*”, *Rize*, 1936, S: 246, s.3.

ÇAPA Mesut, “Rize’nin Yakın Tarihine Bir Bakış”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, S: 20, ss. 293-308.

DEVECİYAN, Karekin, (İstanbul Balıkhanesi Müdürü), *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul 1913.

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>.

KAR, Fatih Sultan, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul 2006.

KOÇ, Gökhan, *Zonguldak İli Deniz Balıkçılarının Genel Profili ve Batı Karadeniz Bölgesi İçin Deniz Balıkçılığının Sürdürülebilirliği: Zonguldak İli Merkez İlçesinde Bir Saha Çalışması*, TÜİK Uzmanlık Tezi, Zonguldak 2010.

KOÇTÜRK, O. Murat-GÖLALAN, Meryem, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 2010, 45, (2), ss. 48-65.

Ordu Ticaret Borsası, *Karadeniz’de Balıkçılık ve Sorunları*, Ordu 2014.

POLAT, Pınar, *Rize’de Şehirsiz Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017.

Resmi Gazete <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

Resmi Gazete, 1929, 19 Mayıs 1929, S:1196, s. 7367.

Resmi Gazete, 1929, 19 Mayıs 1929, S:1196, s. 7266.

Resmi Gazete, 1929, S:1213.

Resmi Gazete, 1938, S: 3943, s.10090.

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1935, S: 3016.

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1935, S: 3016.

Resmi Gazete, 7/6/1926- kanun 904 İslahı hayvanat hakkındaki kanunun damızlığa elverişli Aygır ve boğaların her türlü rüsumdan muaf olduğuna dair 37 nci maddesi.

Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

Rize Defteri: Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Rapor, 24 Mayıs 1941, Vali Hüsnü Uzgören’in Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Raporu, Haz. Recep Koyuncu, İstanbul 2012.

Rize, 1936, S: 227, s. 6.

Rize, 1936, S: 228, s. 3.

Rize, 1936, S: 228, s.7.

Rize, 1936, S: 229, s. 6.

Rize, 1936, S: 231, s. 2.

Rize, 1936, S: 244, s. 5.

Rize, 1936, S: 246, s.3.

Rize, 1936, S: 248, s. 5.

Rize, 1936, S: 246, s. 3.

SAĞLAM, Serdar, 1923-1950 “Yılları Arasında Türkiye’de Kent ve Kentleşme Olgusu”, *Sosyoloji Konferansları*, No: 53 (2016-1) , ss. 257-274.

SAVAŞ, Seyit- YENİCE, Güler, “Rize İlinde Yapılan Süt Sığırcılığının Mevcut Durumunun Araştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2016,11(1), ss. 74-83.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi* (1877), Trabzon 2015.

TAŞPINAR, Ali, *Rize Tarihi*, Rize 2004.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i:86, C: 1, 19.1.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924) i:61, C:,21.2.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i.61, C: 1, 21.2.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i.87, C: 1, 21.1.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i:29, C: 1, 31.12.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1924-1925), i:8, C: 1, 17.11.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1925-1926), i:17, C: 1, 30.11.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1925-1926),i:17, C: 30.11.1341.

Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi, İstanbul 1882.

ZAMAN, Mehmet, “Orta ve Doğu Karadeniz’de Balıkçılık”, *Eastern Geographical Review*, C: 10, S: 13, ss. 31-78.